

ПАРЛАМЕНТСЬКА ОПОЗИЦІЯ У ПІДГОТОВЦІ І ПРОВЕДЕННІ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО РЕФЕРЕНДУМУ 1991 р. НА ПІДТВЕРДЖЕННЯ АКТА ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Проведено аналіз діяльності опозиційного парламентського блоку – Народної Ради в процесі підготовки і проведення всеукраїнського референдуму, спрямованого на схвалення громадянами України історичного рішення Верховної Ради щодо набуття Україною статусу незалежної держави.

Ключові слова: Народная Рада, демократична парламентська опозиція, Акт проголошення незалежності України, референдум.

Постановка проблеми та її актуальність. Після ухвалення у серпні 1991 р. українським парламентом Акта проголошення незалежності України ключовою проблемою у суспільно-політичному житті країни для всіх демократичних сил, і у першу чергу парламентської опозиції – Народної Ради, ключовим стало питання всенародного схвалення історичного рішення Верховної Ради. І хоча народорадівець Б. Горинь заявляв, що на цьому етапі найважливішими питаннями є президентські вибори і референдум [1, 1], було очевидним, що підтвердження Акта про незалежність має першочергове значення для українського політикуму. Надзвичайну вагу результатів референдуму для майбутнього України відзначали і представники опозиції, і керівники держави. Так Л. Кравчук в одному зі своїх численних інтерв'ю підкреслював: “Сьогодні треба серйозно готуватися до референдуму. Попереду найголовніше – це незалежність України. Вищої цілі у нас, я думаю, нема і бути не може” [2, 6]. Аналогічну думку висловив і В. Чорновіл, який зазначив: “Першочергове наше завдання – включитися у роз’яснювальну роботу по пропаганді Акта. Частина населення виявилася неготовою до сприйняття Акта, перебуває в стані психологічного шоку, і надзавдання демократичних

Підкова Ігор Зіновійович, старший викладач кафедри давньої історії України та архівознавства, Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів.

© Підкова І.З., 2012

партій – активно включитись в роз’яснювальну роботу серед цих людей, зрозуміти їх настрої і направити на конструктивну роботу по будівництву Української держави” [3, 4].

Актуальність статті зумовлена необхідністю наукового висвітлення процесу легітимізації української державності наприкінці ХХ століття; потребою дослідження результатів всеукраїнського референдуму 1991 р. як своєрідного політичного еталона, відповідно до якого щорічно заміряється прихильність українського суспільства до державницьких цінностей; намаганням певних політичних сил в Україні применшити значення референдуму як політико-правового фундаменту незалежності й представити його як “фатальну помилку”, яку необхідно виправити; необхідністю аналізу складових успіху демократичних сил у політичній мобілізації українського суспільства в досягненні абсолютного консенсусу щодо державотворчих процесів в Україні.

Історіографія проблеми. Проблема загальнонаціонального референдуму 1991 р. у науковій літературі практично не знайшла висвітлення. У низці монографій можна віднайти лише окремі фрагменти, присвячені процесу схвалення Акта незалежності України [4]. Роль ж Народної Ради як ініціатора проголошення незалежності і як ключового гравця на політичній арені у передреферендумний період у спеціальних дослідженнях не розглядалась взагалі. Тому визначення місця і ролі демократичного парламентського блоку у формуванні передумов досягнення політичного компромісу в українському суспільстві щодо необхідності уконституювання України як незалежної держави становить головну мету цього дослідження.

Як основу джерельної бази роботи слід розглядати стенографічні звіти сесій Верховної Ради України та архівні документи, які знаходяться у державних архівних установах Києва і Львова. Важливі відомості щодо теми дослідження виявлено в архівному фонді Львівської обласної організації Української республіканської партії (УРП), матеріали якого вперше вводяться у науковий обіг [5].

Метою статті є висвітлення діяльності Народної Ради для забезпечення позитивного результату на загальнонаціональному референдумі 1 грудня 1991 р. для всенародного схвалення рішення Верховної Ради про набуття Україною статусу незалежної держави.

Ідею затвердити Акт на референдумі вперше озвучив на позачерговій сесії Верховної Ради 24 серпня 1991 р. керівник Народної Ради І. Юхновський [6]. Неузгоджена на засіданні парламентського опозиційного блоку ініціатива І. Юхновського викликала критику навіть таких загартованих політичних гравців, як М. Горинь, В. Чорновіл, В. Яворівський, І. Драч [7, 4]. Тогочасний голова НРУ І. Драч вже через роки зізнавався: “Я виступав проти проведення референдуму. Я боявся, що народ проголосує не так” [8, 4]. Велика частина народорадівців (С. Хмара, Л. Лук’яненко, П. Мовчан та ін.) вважали, що референдум 1 грудня слід негайно скасувати. Зокрема, Л. Скорик мотивувала недоцільність проведення референдуму історико-правовими аспектами, заявляючи, що Україна незалежність не здобуває, а відновлює згідно з не скасованим універсалом УЦР [9, 1]. Негативно оцінив ініціативу лідера народорадівців і голова Львівської обласної Ради В. Чорновіл, який стверджував: “Здається ми зробили помилку, вирішивши провести такий референдум...” і, страхуючись від можливих політичних несподіванок, заявив: “Визначальним є рішення вищого законодавчого органу. Проголошення самостійності України не може бути скасовано референдумом” [10, 3]. Деякі з діячів Народної Ради взагалі вважали, що питання незалежності зможуть вирішити тільки наступні покоління українців [11, 4].

Прихильники ж референдуму як політико-правового опертя незалежності наводили свої аргументи щодо доцільності його проведення. Зокрема, вони стверджували, що його результати уневажнять всесоюзний референдум 17 березня 1991 р., на який постійно посилалися деякі політичні сили; нейтралізують спекуляції окремих регіональних груп (особливо у східних і південних областях), які заявляли про непідтримку населенням Акта; дезавоують заяви союзного керівництва на чолі з М. Горбачовим, що народ України нібито підтримує ідею нового Союзу; нададуть додаткової легітимності історичному рішенню Верховної Ради в очах світового співтовариства, що не поспішало офіційно визнавати зміну міжнародно-правового статусу України (з одного боку, не бажало псувати відносини з ще реально існуючим СРСР, із іншого, всенародні волевиявлення із найважливіших питань державного життя були притаманні західній політичній культурі); спростують виступи російських політиків і з демократичного табору (зокрема, А. Собчака,

який кваліфікував гасло “Україна без Москви” як “прояв національного романтизму, який скоро пройде” [12, 1]), і низки російських інтелектуалів, які підтримали проімперську позицію О. Солженіцина щодо України тощо.

Попри оптимістичні прогнози прихильників ідеї референдуму певні підстави для побоювання за його результати все ж були. За даними соціологів, схвалення (несхвалення) населенням проголошення України незалежною державою сильно варіювалося в залежності від регіону (серпень-вересень 1991 р.). Найбільше прихильників незалежності мала у Західному і Північно-Західному регіоні та м. Києві (73–89% респондентів), значно менше – у Північно-Східному, Південному і Східному регіонах (49–57%). Найменше схвалення незалежний статус України, як і очікувалось, знаходив у Криму [13, 6]. Занепокоєння викликало і те, що ідею державної незалежності підтримували лише 45–48% росіян, 41% – євреїв, 57% – респондентів інших національностей [14, 47].

Певну проблему для організаторів референдуму становила позиція частини громадян, які розглядали незалежність України, у першу чергу, під кутом негайного покращення економічної ситуації, відсуваючи на другий план питання національної і духовної сфери. Експерти стверджували, що ідейно переконаних прихильників незалежності, принаймні на південному сході республіки, менше. У регіонах, де національно-державні цінності не були пріоритетними, різко зростала економічна складова незалежності. Так на Херсонщині за повну незалежність висловлювалося тільки 25% опитаних, а цю ж ідею на фоні поліпшення економічного становища вже підтримало 52% респондентів [15, 4]. Назагал, соціологічні опитування свідчили, що особливості історичної, політичної, соціально-економічної та культурної ситуації у регіонах дадуться взнаки на результатах референдуму. Тому, за впливи на свідомість цієї частини населення і тих громадян, які ще не прийняли остаточного рішення, розгорнулася справжня електоральна битва, активними учасниками якої були демократичні сили та їх опоненти як на всеукраїнській арені, так і на рівні московського Центру.

Проголошення Акта незалежності викликало різко негативну реакцію керівництва СРСР і неоднозначні коментарі

російських політичних кіл. Вже 26 серпня 1991 р. прес-секретар президента РФ Б. Єльцина допускав можливість перегляду кордонів у випадку виходу України зі складу СРСР [16, 7], а 28 серпня 1991 р. у терміновому порядку до Києва прибула делегація народних депутатів Верховної Ради СРСР і парламенту Росії. Представники Центру і Росії в особі таких демократичних лідерів, як А. Собчак, С. Станкевич, О. Руцької переконували українських парламентарів утриматись від “непродуманих кроків”, які можуть розвалити СРСР і навіть вимагали анулювати Акт про незалежність [17, 221]. При цьому віце-президент РФ О. Руцької заявляв, що незалежність і референдум є кроками до порятунку КППС на території України [18, 48]. Члени ж української делегації, більшість якої склали представники Народної Ради (всі народодорадівці – члени Президії, а також Л. Лук’яненко, В. Чорновіл, І. Драч), на переговорах відстоювали право українців на суверенну державу, виступали за розбудову рівноправних відносин між суб’єктами колишнього Союзу. За результатами переговорів було ухвалено спільне Комюніке, яке передбачало недопущення неконтрольованої дезінтеграції союзної держави, створення на перехідний період тимчасових міждержавних структур, підготовку економічної угоди між колишніми республіками, формування системи колективної безпеки тощо [19, 2].

Курс української сторони на встановлення партнерських українсько-російських відносин без участі Центру підтримали члени “Демократичної Росії” Ю. Афанасьєв та І. Харичев, а Олена Боннер розцінила поїздку депутатів Верховної Ради СРСР і керівництва РРФСР до Києва як “спробу тиску на Україну” і “викручування рук” [20, 1]. Однак позиція поодиноких російських демократичних лідерів не могла розсіяти загальну атмосферу нерозуміння і неприйняття української державності, яка домінувала серед московського політичного істеблшменту, на що й вказував В. Крижанівський – повноважний представник України у Москві: “Відверта українофобія стала невід’ємною рисою діяльності як практично всіх центральних засобів масової інфораматції, так і деяких московських демократів” [21, 7]. Так у своєрідному політичному маніфесті закликав не допустити розпаду “великої країни” моральний авторитет

мільйонів громадян, письменник-дисидент О. Солженіцин [22]. У жорстких реакціях московських політиків на проголошення Україною незалежності дійшло до того, що у “Білому домі” (резиденція президента РФРСР) обговорювалась можливість ядерного конфлікту між Росією і Україною у випадку виходу останньої зі складу СРСР [23, 6]. Коментуючи подібну реакцію московського істеблішменту, В. Чорновіл зазначав: “Ми маємо на сьогодні справу з комплексним тотальним тиском на Україну, з прагненням будь-якою ціною загнати її назад, у казарми...” [24, 2].

Розгорнута на рівні московського Центру широкомасштабна кампанія дискредитації не тільки майбутнього референдуму в Україні, але й самої ідеї незалежності, була підхоплена й частиною українських політиків. Оговтавшись від першого постпутчівського шоку, активізували свою діяльність і члени колишньої більшості у Верховній Раді. Колишній її лідер О. Мороз (з жовтня 1991 р. – голова Соціалістичної партії України) пропагував ідею скликання Всеукраїнського конгресу Рад, і пробував нав'язати суспільну дискусію “Які економічні, політичні, духовні наслідки державної незалежності”, із-за якої проглядалися завуальовані спроби продовжити політику збереження Союзу у будь-якому вигляді. Відвертішими були його однопартійці, які відкрито висловлювались проти незалежності: “Якщо викреслите “Так, підтверджую” (у бюлетені референдуму. – Авт.) – Ви проголосуєте за суверенну Україну в Союзі суверенних держав, за участь України в Ново-Огарьовському процесі, за зміцнення єдності народів...”, – говорилося у листівці прес-центру СПУ [25, арк. 9].

Перші ж кроки на шляху незалежності привели до консолідації антидержавницьких сил і викристалізування процесу сепаратистських настроїв в окремих регіонах. У вересні 1991 р. у газеті “Вечірній Донецьк” було надруковано заклик записуватися до “Комуністичної партії Донецька”. Не допустити підтвердження Акта оголосив своїм основним завданням Регіональний страйковий комітет Донбасу (РСКД), який терміново поновив свою роботу під головуванням Ю. Болдирева. 23 листопада 1991 р. на основі організацій “Отечественный форум”, “Интердвижение Донбасса”, “Движение демократических реформ” було створено організацію “Громадянський форум України”, яка закликала

голосувати проти незалежності України на референдумі: “Невже ми дозволимо синьо-жовтим галасунам і їхнім нинішнім холюям з колишньої номенклатури творити особисту “незалежність” ціною нашого голодомору!?” [26, 57].

Тривожно невизначеною залишалась ситуація і у військових підрозділах, дислокованих в Україні, оскільки певні сили не полишали надій використати армію у політичних цілях. Так у військових містечках на Одещині розповсюджувалась газета “Гвардеец”, в якій стверджувалося, що у випадку розпаду СРСР встановиться диктатура “чиновників і бездарної інтелігенції” і можлива громадянська війна [27, арк. 41].

Крім крайне лівих, “заатакували” ідеологів референдуму і ультраправі організації. Зокрема, з’явилося Звернення Проводу Українського національно-патріотичного визвольного фронту, в якому стверджувалося, що “референдум незалежною Україну не зробить”, оскільки вже підписано “Договір про економічну співдружність” [28, арк. 189].

Допускаючи можливість силових дій реакційних кіл для недопущення референдуму (чи розвалу СРСР), долаючи вагання щодо доцільності його проведення і сумніви в остаточних результатах всенародного опитування у власних рядах, Народна Рада активно включилася у процес організаційного-агітаційного забезпечення референдуму.

Одним із етапів розгортання масованої кампанії на підтримку незалежності Народна Рада розглядала всеукраїнський Форум інтелігенції (відбувся 14–15 вересня 1991 р. у Києві), ініціаторами якого виступили народодорадівці І. Юхновський, Д. Павличко, І. Калинець, Р. Лубківський, В. Карпенко. На Форумі було ініційовано рішення провести подібні регіональні зібрання на підтримку Акта. За участю народодорадівців відбулися збори демократичної інтелігенції Донеччини, Запорізького краю, Полтавщини. Зокрема, народодорадівець В. Бедь спільно із письменниками І. Чендеєм і П. Скунцем зініціювали проведення Першого форуму інтелігенції Закарпаття, делегати якого закликали підтримати незалежність і висловились проти проведення місцевого референдуму про автономний статус краю.

Для згуртування і розширення кола прихильників незалежності Народна Рада вдавалась до перевірених засобів

політичної мобілізації – масових акцій. Вже 15 вересня 1991 р. у Києві за участю депутатів-народорадівців відбулося Всеукраїнське віче, на якому висловлювалася одноставна підтримка Акта незалежності, а резолюція мітингу закликала до зміни складу парламенту, прийняття нової Конституції, створення української армії, боротьби за міжнародне визнання Української держави тощо.

Активними учасниками агітаційного процесу виступали й громадсько-політичні організації, лідерами яких були депутати-народорадівці, зокрема політичні партії, НРУ, Просвіта, “Меморіал” та ін. Тільки Рух підготував десятки листівок і плакатів для агітації за референдум, які тисячними тиражами розходилися по всій Україні [29, арк. 1–13в., 2].

Винятково важливе значення для формування позитивного ставлення громадян до ідеї підтримки незалежності мала активна позиція всіх кандидатів на президентство – членів Народної Ради (І. Юхновський, Л. Лук’яненко, Л. Табурянський, В. Чорновіл), зорієнтована на однозначну підтримку Акта. У своїх виборчих програмах, численних публічних виступах кандидати – члени Народної Ради постійно підкреслювали, що ні на хвилину не можна упустити найважливішої мети – домогтися схвалення на референдумі 1 грудня Акта про незалежність.

Для координації діяльності політичних партій, організацій та громадськості за ініціативою Народної Ради почав діяти Центральний громадський штаб із проведення всеукраїнського референдуму, який очолив С. Волковецький. За сприянням штабу було сформовано 647 агітаційних груп, які працювали, в основному, на півдні і сході республіки. Члени цих агітаційних груп розповсюдили 30 млн листівок і понад 1 млн агітаційних плакатів, які різнопланово висвітлювали переваги державності України. У структурі штабу діяли групи, які працювали над створенням аудіовізуальної продукції для підтримки референдуму. Фахівці з Інституту Крібла (США) працювали над виготовленням агітаційних відеороликів, в яких підтримати незалежність закликали відомі діячі науки і культури республіки, зокрема всесвітньовідомий хірург М. Амосов, акторка А. Роговцева.

Особливу увагу в ці дні Народна Рада приділила питанню збереження міжнаціонального миру, забезпечення підтримки незалежності всіма національними спільнотами,

які проживали на території України. Члени Народної Ради виступили ініціаторами прийняття Декларації прав національностей України. На її суспільну значимість для підтримання міжнародного миру вказував Д. Павличко: “Я знаю, що за обговоренням цієї Декларації стежить багато неукраїнців, в серцях яких прокотилася хвиля занепокоєння і розтривоженості від лозунгів, які пролунали на деяких мітингах. Хочу, щоб ми чітко і ясно в цій Декларації сьогодні сказали: “Ні – тоталітарній більшовицькій національній політиці!” і так само “Ні – українській націонал-шовіністській політиці!” [30].

Для продовження конструктивного діалогу в суспільстві щодо нагромаджених протягом десятиліть національних проблем за ініціативою Народної Ради і НРУ 16–17 листопада 1991 р. в Одесі було скликано Всеукраїнський міжнародний конгрес. На Конгресі виступили народорадівці В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, О. Гриньов, які закликали представників різних національностей підтримати Акт.

Оскільки значна частина населення розглядала ідею незалежності під кутом покращення економічної ситуації в республіці, то народорадівці-економісти взялися за розробку програми економічних реформ. За участю М. Байраки, В. Пилипчука, М. Швайки і Т. Яхеевої була розроблена система заходів поетапного переходу до ринку. Одночасно депутати від Народної Ради О. Барабаш, Б. Марков, В. Пилипчук запропонували Концепцію роздержавлення власності в Україні, в якій науково обґрунтували процедуру приватизації й особливості функціонування роздержавлених об'єктів. Із великим агітаційним ефектом демократичні сили використали аналітичну записку “Дойчебанку”, яка вказувала на найкращі стартові умови України в порівнянні з усіма колишніми республіками СРСР (7.5 балів за 10-бальною системою, тоді як прибалтійські республіки – 7.0, Росія – 6.5, Білорусія – 4.2) [31, арк. 60]. І хоча такий аналіз і вселяв певний оптимізм в економічні перспективи республіки й додавав нових аргументів прихильникам незалежності, з іншого боку, аналітики попереджували, що перші ж невдачі на самостійному шляху можуть суттєво зменшити ряди її прихильників.

Активна агітаційно-просвітницька діяльність демократичних сил почала приносити перші результати – опитування

громадської думки засвідчили стійку тенденцію зростання числа прихильників незалежності. Вже у листопаді 1991 р. на півдні країни кількість противників незалежності скоротилася у 3 (!) рази, а у східному регіоні – у 2,5 рази, і тепер за підтвердження Акта були готові віддати свої голоси 69% респондентів на півдні, 74% – на сході, 64% – на Харківщині та Сумщині. Зросли ряди прихильників державності і в інших регіонах, що загалом по Україні давало показник 71%.

Із зменшенням кількості противників незалежності стабільно високою залишалась кількість осіб, що не визначилася. Такий факт давав шанс на зростання числа прихильників незалежності в останні дні й безпосередньо під час голосування, оскільки ці громадяни не були переконаними її противниками й схвальне рішення могли прийняти в останній момент.

Результати Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. спростували всі прогнози й перевершили всі, навіть найсміливіші, очікування. За повідомленням ЦВК, 90,32% українців залишили “Так” у референдумному бюлетені. Не підтримали Акт всього 7,58% виборців, які взяли участь у голосуванні [32, арк. 6].

Результати референдуму, з одного боку, продемонстрували, що незалежність була не суто національною ідеєю етнічних українців, а усвідомленим вибором переважної більшості представників усіх етнічних груп України, з іншого, на тривалий час “запрограмували” безконфліктний розвиток подій у кризовому суспільстві, виступили каталізатором державотворчих процесів. Україна стала однією з небагатьох пострадянських республік, які провели референдум на підтвердження законодавчих актів про набуття ними статусу суверенних держав, чим заклала основи референдумної демократії як безпосереднього механізму реалізації народного суверенітету. Результати народного волевиявлення засвідчили надзвичайно високий ступінь довіри до української державності, але одночасно констатували високі суспільні очікування (можливо завищені) від новоствореної держави.

Висновки. Парламентські опозиційні сили попри сумніви і хитання частини провідних членів Народної Ради ініціювали і забезпечили проведення референдуму як найвищої форми народного волевиявлення, чим довели

свою відданість демократичним процедурам і зафіксували легітимність української державності. Народна Рада активно долучилася до організаційно-пропагандистського забезпечення результатів референдуму, чому особливо сприяла однастайна позиція кандидатів у президенти держави від демократичних сил щодо першочерговості підтвердження державного статусу України.

Демократичні сили в агітаційних заходах зуміли збалансувати систему національно-демократичних і загально-демократичних, соціально-економічних і культурно-мовних цінностей, що відбилася на загальному рівні підтримки всіма національними і соціальними групами громадян. Депутати-народорадівці сприяли досягненню політичного компромісу і з опонентами, і з “партією влади” задля забезпечення позитивного результату на референдумі. Частина народорадівців у ході президентської кампанії “підіграли” провладному кандидату з наміром отримати в обмін на політичну лояльність активну підтримку владою ідеї незалежності.

Діяльність Ради у вересні–листопаді 1991 р. сприяла формуванню позитивного іміджу молодій Українській державі як суб'єкта міжнародного права, прихильниці демократичних цінностей, готової впроваджувати європейські стандарти референдумної демократії у державо-правотворчий процес.

Підтвердження Акта незалежності засвідчило найвищий ступінь суспільної консолідації навколо ідеї державності й остаточно спрямувало політичний вектор розвитку України на шляху державотворення. І якщо Акт став “політичним Рубіконом”, який запустив дезінтеграційні процеси на теренах СРСР, то 1 грудня 1991 р. можна вважати своєрідною “точкою неповернення”, після якої Радянський Союз фактично перестав існувати.

1. Гулик І. Чуєш голос наш, Україно? / І. Гулик // За вільну Україну. – 1991. – 3 вересня. – С. 1.
2. Вищої мети, ніж незалежність України, у нас немає // Прес-конференція Голови ВР України Л. Кравчука // Голос України. – 1991. – 30 серпня. – С. 6.
3. Меншун В. “... Ми діждемося Вашингтона з новим і справедливим законом? А діждемося таки коліс”. Штрихи до портрета В. Чорновола / В. Меншун // Трибуна. – 1991. – № 10. – С. 4.

4. *Батенко Т.* Опозиційна особистість: друга половина 20 століття. Політичний портрет Богдана Гориня. – Львів: Кальварія, 1997. – 247 с.; *Гончарук Г.* Народний Рух України. Історія. – Одеса: Астропринт, 1997. – 378 с.; *Литвин В.* Політична арена України. Дійові особи та виконавці. – К.: Абрис, 1994. – 494 с.; *Литвин В.* Україна: політика, політики, власть. На фоні політичного портрета Л. Кравчука. – К., 1997. – 335 с.; *Михальченко Н., Андрущенко В.* Беловежське. Л. Кравчук. Україна 1991–1995. – К.: Альтернативы, 1996. – 512 с.; *Виттковски А.* П'ятилетка без плану. Україна 1991–1996. Формування національного государства, економіки, еліти. – К.: Сфера, 1998. – 240 с.
5. Архів Львівської обласної організації Української республіканської партії (далі – Архів УРП), зберігається в Львівській обласній організації УРП “Собор”.
6. Стабілізувати політичну ситуацію. Матеріали позачергової сесії Верховної Ради України // *Голос України*. – 1991. – 27 серпня. – С. 2–6; Референдум мав проводитися згідно із Законом України “Про всеукраїнський референдум та місцеві референдуми” // *Відомості Верховної Ради Української РСР*. – 1991. – № 33. – Ст. 443.
7. *Яворієвський В.* Треба йти / В. Яворієвський // *Голос України*. – 1991. – 12 жовтня. – С. 4.
8. *Драч І.* Зізнаюся, спершу я не підтримував ідею референдуму / І. Драч // *Україна молода*. – 2006. – 1 грудня. – С. 4.
9. *Цівірко М.* Розлюбім свою бідоньку! / М. Цівірко // *Вечірній Київ*. – 1991. – 25 вересня. – С. 1.
10. *Чорновіл В.* Компартія фактично існує / В. Чорновіл // *Літературна Україна*. – 1991. – 19 вересня. – С. 3.
11. *Яворієвський В.* Треба йти / В. Яворієвський // *Голос України*. – 1991. – 12 жовтня. – С. 4.
12. Україна – Росія: відносини стабілізувалися. З прес-конференції Голови ВР України Л.Кравчука і віце-президента РРФСР О. Руцького 29 серпня 1991 р. // *Голос України*. – 1991. – 31 серпня. – С. 1.
13. Результати опитування Всесоюзного центру з вивчення громадської думки Севастопольської філії Радянської соціологічної асоціації АН СРСР провів опитування щодо ставлення мешканців Криму до Акта про незалежність України. Інформація УНІАТ // *Народна газета*. – 1991. – № 13 (21). – С. 6.
14. Про міжнаціональні відносини в Україні. Резолюція Других Всеукраїнських зборів Руху, Другі Всеукраїнські збори Народного Руху України. 25–28 жовтня 1990 р. Документи. – К.: Пролог, 1990. – С. 47.
15. *Коробов В.* За кого голосуватимуть у Херсоні? / В. Коробов // *Голос України*. – 1991. – 26 листопада. – С. 4.
16. Заява прес-центру Верховної Ради України // *Голос України*. – 1991. – 28 серпня. – С. 7.

17. *Батенко Т.* Опозиційна особистість: друга половина 20 століття. Політичний портрет Богдана Гориня / Т. Батенко. – Львів: Кальварія, 1997. – 247 с. – С. 221.
18. *Михальченко Н.* Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991–1995 / Н. Михальченко, В. Андрущенко. – К.: Альтернативы, 1996. – 512 с. – С. 48.
19. Комюніке про переговори між делегаціями Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки і України за участю делегації Верховної Ради СРСР // *Голос України*. – 1991. – 30 серпня. – С. 2.
20. Олена Боннер застерігає // *Вечірній Київ*. – 1991. – 29 серпня.
21. Залишилося “поза кадром”. Інтерв’ю з Повноважним представником України в РРФСР В.Крижанівським // *Голос України*. – 1991. – 26 листопада. – С. 7.
22. *Солженицин А.* Как нам обустроить Россию / А. Солженицин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.lib.ru/proza/solzhenicyn/s_kak_1990.txt.
23. *Поровський М.* Політичні передумови створення Збройних Сил України / М. Поровський // *Народна газета*. – 1991. – 17 – 24 листопада. – № 16(24).
24. *Чорновіл В.* Антиукраїнські потуги Москви / В. Чорновіл // *Народна газета*. – 1991. – № 14(22). – С. 2.
25. Архів УРП, спр. 52, арк. 9. Листівка Прес-центра Соціалістичної партії України “Внимание! Референдум!”.
26. Політичні партії України / За ред. В.М. Якушика. – К.: Кобза, 1996, – С. 57.
27. Архів УРП, спр. 58, арк. 41. Різне, Чорноморський вісник. Бюлетень-інформатор Одеської обласної ради Всеукраїнського політичного об’єднання “ДСУ” й Одеської організації Спілки націоналістичної української молоді.
28. Архів УРП, спр. 36, арк. 189. “Звернення Проводу Українського національно-патріотичного визвольного фронту (УНПВФ) до народу України з приводу введення українських грошей”.
29. Центральний державний архів громадських об’єднань України, ф. 270, оп. 1., спр. 124, арк. 1-1зв., 2 та ін. Агітаційні листівки НРУ до Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р.
30. Державний архів Львівської області, Ф. П-3, оп. 62, спр. 525, арк. 189–190. Стенограма мітингу, організованого Львівською обласною філією УРП 24 червня 1990 р. у Львові).
31. Архів УРП, спр. 39, арк. 60. Агітаційна листівка Народного Руху України “Україна: європейська держава – за можливостями, московська колонія – в дійсності”.
32. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 1, оп. 28, спр. 144, арк. 6. Відомості про результати Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р.

Надійшла до редколегії 05.09.2012 р.

Рецензент: *Р.М. Шуст*, кандидат історичних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів.

Подкова И.З.

ПАРЛАМЕНТСКАЯ ОПОЗИЦИЯ В ПОДГОТОВКЕ И ПРОВЕДЕНИИ ВСЕУКРАИНСКОГО РЕФЕРЕНДУМА 1991 р. НА ПОДТВЕРЖДЕНИЕ АКТА ПРОВОЗГЛАШЕНИЯ НЕЗАВИСИМОСТИ УКРАИНЫ

Проведен анализ деятельности оппозиционного парламентского блока – Народной Рады в процессе подготовки и проведения всеукраинского референдума, направленного на одобрение гражданами Украины исторического решения Верховной Рады относительно статуса независимого государства.

Ключевые слова: Народная Рада, демократическая парламентская оппозиция, Акт провозглашения независимости Украины, референдум.

Pidkova I.

PARLIAMENTARY OPPOSITION IN THE PREPARATION AND HOLDING A NATIONAL REFERENDUM IN 1991 FOR CONFIRMATION OF THE ACT DECLARING INDEPENDENCE OF UKRAINE

It's conducted the analysis of activity of the opposition parliamentary bloc – Narodna Rada in the preparation and conduct of national referendum aimed to approve by citizens of Ukraine historical decision of Verkhovna Rada about Ukraine status as an independent state.

Key words: Narodna Rada, the democratic parliamentary opposition, the Act declaring independence of Ukraine, referendum.